

על המיסטיקה בעולמו של ר' נחמן מברסלב

ביטי רואי

צבי מרק, **מיסטיקה ושגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב**,

סדרת יהדות, הוצאת מכון שלום הרטמן ועם עובד, תל-אביב 2003, 416 עמ'

ר' נחמן מברסלב הוא בלי ספק אחד ההוגים המקוריים ביותר שהעמידה התנועה החסידית. הגותו פרנסה מחקרים רבים ודומה שטרם נס ליחה. ספרו של צבי מרק, **מיסטיקה ושגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב**, המבוסס על עבודת הדוקטורט שלו, מצטרף למחקרים הרבים על ר' נחמן והוא לדעתי היצירה המקיפה החשובה ביותר שנכתבה לאחרונה בנושא. ספר זה יוצא במסגרת סדרת "יהדות", סדרת ספרים משותפת של מכון הרטמן בירושלים וספריית עם עובד המבקשת לשלב בין מצוינות אקדמית לפנייה לקהל הרחב. זוהי יוזמה מו"לית מבורכת ואתגר לא פשוט לחוקר שמעוניין לרדת ממגדל השן והח"ן כדי להפגיש את הציבור הרחב עם פניני היצירה היהודית. יחד עם זאת, הספר אינו מתאים להמונים. זהו מחקר אקדמי מן השורה הראשונה, הקשור בטבורו לא רק ליצירתו של ר' נחמן אלא גם לשאלות החשובות המעסיקות את חקר המיסטיקה בשנים האחרונות. הקורא בספר נשכר אפוא פעמיים: הוא זוכה בטעימה של ממש מהגותו של ר' נחמן מברסלב, וגם בהיכרות עם סוגיות מאלפות המעסיקות כיום את עולם המיסטיקה בכלל.

השיגעון בעולם החסידי

רבים מחוקריו של ר' נחמן מברסלב העלו את הטענה כי קריאה נכונה בכתביו המופלאים של האיש דורשת הבנה מעמיקה בתפיסות אנטי-משכיליות. מרק מקבל טענה זו אך מקצין אותה. במחקרו הוא מתאר את היחס בתקופתו של ר' נחמן לשיגעון ולמשתגעים וטוען כי לא נוכל להבין את הגותו של ר' נחמן בלי לקחת בחשבון יחס זה; ר' נחמן אליבא דמרק איננו רק הוגה פוסט-משכילי אלא הוגה התר בחדווה אחר מצבים "נטולי דעת". מצבים בלתי קונפורמיים אלה, נתפסים בעיניו כמצבים אידאליים להשגות דתיות גבוהות במיוחד.

אמנם, קשה להגדיר מיהו משוגע ומהו שיגעון. קושי זה גדול בייחוד לדוברי שפת היידיש - שפתו של

ר' נחמן וחסידיו. כל מי שמצוי היום בסביבה החסידית ובקי בביטויים הלשוניים השגורים על דוברי שפה זו, יודע כי "משוגע" הוא גם הכינוי הרווח להבעת הסתייגות בעלמא מאדם או מהתנהגותו. יחד עם זאת, למעיין בכתביו של ר' נחמן ברור כי פעמים רבות משמשת מילה זו במשמעותה המקורית, מילה שבאה לתאר התנהגות חריגה, לעתים אף התנהגות חולנית פתולוגית. מבחינה זו, המקורות שמביא מרק בחלק הפותח את הספר מרתקים ביותר. מקורות אלה משרטטים את ההיסטוריה של המשוגעים בסביבתו הקרובה של ר' נחמן. סביבה זו כללה את מנהיגיה הראשונים של החסידות, מימי ספיחי השבתאות שהותירה היטב את רישומיה הטראומטיים בעולם היהודי דאז. תולדות השיגעון בעידן החסידי מתארים סביבה המקשרת פעמים רבות, קישור עמוק כפי שיטען גם פרויד אחר כך, בין שיגעון לדתיות. חיי הדת בסביבה זו, וצורות החשיבה הדתיות שהיו מקובלות על הציבור הזה, היו פתוחות לתופעות של מגידים, דיבוקים ושדים. על רקע זה התקבל פעמים רבות גם המשוגע כמדיום נבואי וכנושא בשורה דתית.

חשיבות קיומן של תפיסות מסוג זה על השיגעון להבנת החסידות מתחדדת היטב בעיקר בפתיחת הספר. המקורות המעניינים שחושף בפנינו הכותב, גם על רקע מחקר התרבות של מישל פוקו בנושא זה, מדגישים את יחסה האמביוולנטי של החסידות לתופעות השיגעון והיציאה מן הדעת. לצד גינוי וחשש מעידוד תופעות שכאלה מגלה מרק כי רבים מן ההוגים החסידיים כמו החוזה מלובלין, ר' ישראל מאפטא, **האזהב ישראל**, ואף ראשוני גדוליה של חסידות חב"ד, כמו ר' שאר זלמן מלאדי, גילו עניין רב בתופעות דתיות הקשורות ל"איבוד טעם ודעת". מרק מראה אף כיצד דמויות מרכזיות אלה נתפסו לעתים בעצמם למצבים קשים של שיגעון ומלנכוליה. אך לבד מנטיות אישיות כאלה ואחרות של ראשי החסידות, שמרק חושף במחקרו, מעניין גם יחסם העקרוני והגלוי של מנהיגי ציבור אלה לנושא; בדברם על שיגעון ועל משוגעים, מגלים הוגיה ומנהיגיה של החסידות שניות מעניינת. מחד גיסא, הם חששו מאיבוד גבולותיו של ה"נורמלי" והמקובל, אך מאידך גיסא, הבינו ששיאים והשגות יוצאות דופן מושגים רק באמצעות השיגעון. ה"אהדה" לשיגעון ולמשוגעים קשורה בטבורה לאותו חיפוש דתי רוחני בעל איכויות יוצאות דופן – שאליו חתרה החסידות בכל כוחה. ולכן ראו ראשי תנועת החסידות ב"דיבוק" וב"איחוז המיסטי" (שיש בו גם שינוי במצב ההכרה) תופעות בעלות איכויות רוחניות מיוחדות שקרובות לנבואה. הנביא והמשוגע, היוצאים מחוץ לשורה, נתפסו כבעלי כוחות יחידי סגולה המביאים עמם הוכחות לאמיתות הדת.

זאת ועוד, תופעות של שיגעון היו כידוע אחד מסימני ההיכר של שבתאי צבי. נתן העזתי, סופרה של התנועה, לא ראה בתופעות אלה חסרון באישיותו של מורו שבתאי צבי, אלא דווקא עדות למעלתו יוצאת הדופן ואף המשיחית. כוחות השיגעון נתפסו ככוחות סמוכים, משותפים, ואפילו זהים, לכוחות האלוהיים שבהם נתברך האיש לדעת חסידיו. משתגעים, אגב, היה כינוי רווח למתנבאים השבתאיים. על רקע מאבקה של החסידות בתנועה השבתאית ועל רקע הידיעות על התנהגותו המוזרה של שבתאי צבי ותופעות ההתנבאות ההמוניות של חסידיו, ניתן אף להניח כי החסידות ניסתה להשתיק תופעות דומות של השתגעות ואיחוז מיסטי כדי להבדיל עצמה מן התנועה השבתאית. דומה שתופעות אלה היו רבות ונפוצות יותר מן המדווח בכתבים החסידיים.

מרק אף מוסיף ומראה כיצד הקשר שבין משוגע מזה, וקדוש ונביא מזה, משתקף היטב בשיקולי העריכה של הספר רב-ההשפעה **שבחי הבעש"ט**. ר' ישראל יפה, עורך הספר, בחר לתקן במקומות אחדים את לשון כתב-היד של ר' דב בער מלינץ. תיקונים אלה נועדו, כך נראה, למנוע את ההשוואה והדמיון בין הבעש"ט לשבתאי צבי. מרק מציין כי הספר **שבחי הבעש"ט** מבקש באופן מוצהר - כך על-פי ההקדמה - לחזק בקוראים את אמונתם הדתית, ולשמש מעין תחליף להתגלויות שהציבור היהודי נחשף אליהן לפני הופעת הבעש"ט. התגלויות אלה נתקבלו לא פעם באמצעות "דיבוק", דיבור של נשמה מעולם אחר בגוף של אדם, פעמים רבות בגוף של אישה דווקא. פן זה של הערצה לתופעות של שיגעון, ובפרט לסוגים מסוימים של שיגעון, התקבל כדבר ברור ומובן מאליה בסביבה החסידית של המאה ה-18, שהיתה כאמור נוחה לתופעות מאגיות ופרא-פסיכולוגיות.

תופעות השיגעון וחוסר הנורמליות בתנועה החסידית, הביכו לא אחת את חבריה ותומכיה, מבית ומחוץ, ושימשו כלי נשק נפוץ בידי מתנגדיה. ואולם מבוכה זו אין בה כדי למנוע את הרצון לתיאור מדויק של החסידות ושל מאפייניה החברתיים והנפשיים, כפי שמרק מבקש לעשות במחקרו. מן הדוגמאות הרבות המובאות במחקר זה מתבקשת המסקנה כי טבעי הדבר שבתקופה של התעוררות דתית מאומצת יתעוררו תופעות מעין אלה של שיגעון ויציאה מחוץ לשורה. החסידות קראה למאמצי נפש עילאיים לא רק בעתות מיוחדות ולא רק בקרב מנהיגיה, אלא בכל הימים ומכל יהודי. דרישה זו חלה גם על הפרקסיס הדתי המסורתי, היומיומי כגון לימוד תורה, תפילה, שיחה עם הבריות, יחסי רב ותלמיד, אכילה ועוד. מתח רוחני שכזה יוצר סביבה נוחה יחסית להתקבלותן של תופעות שיגעון.

סוגיות מחקריות

בין מיסטיקה לאקזיסטנציאליזם

הבחירה לחקור את נושא השיגעון בסביבה החסידית, היא בחירה בנושא רגיש ביותר. הגדרת המשוגע וגבולות השיגעון מאיימים על כל חברה המגדירה את עצמה באמצעות הגדרת חריגיה. העיסוק בשיגעון מאיים על השקט הפנימי של הקוראים, כפי שר' נחמן עצמו מדגיש, בחן רב, בסיפורו הידוע "מעשה בתבואה המשוגעת". כדי לבסס את טענותיו צריך מרק להתגבר על איום זה ולבאר את הנחות היסוד המנחות את מחקרו. במחקר שלפנינו מבקש מרק לצאת נגד הבחנות ודיכוטומיות נמהרות שהנחו עד כה את מחקר המיסטיקה, בפרט של דור הראשונים. כך למשל, חוקר החסידות מרטין בובר שביקש לשרטט את פניה האישיים-הקיומיים של החסידות ואגב כך דחק את המאפיינים המיסטיים המשוקעים בתורות החסידיות. קסמו של היסוד האקזיסטנציאלי בכתיבתו של ר' נחמן משך גם חוקרים אחרים כמו יוסף וייס (במאמרו החשוב 'חסידות של מיסטיקה וחסידות של אמונה', שהופיע בספרו **מחקרים בחסידות ברסלב**, ירושלים תשל"ה), וכן אברהם יצחק גרין (בספרו רב-התפוצה **בעל הייסורים**, תל-אביב 1981). מרק מבקר דחיקה זו של המאפיינים המיסטיים, ביקורת שהשמיעו בשעתם גם גרשם שלום ואחרים. אמנם החסידות מתאפיינת בדגש אקזיסטנציאלי חזק, הוא טוען, אך אקזיסטנציאליזם זה אינו סותר את הגוון המיסטי הדומיננטי שבתנועה זו, גוון שהוא מנסה להשיב אחר כבוד למרכז הדיון על ההגות החסידית.

בין מיסטיקה למאגיה

טענה נוספת שמרק מתפלמס עמה, קשורה בדיכוטומיה שבין מיסטיקה למאגיה. מרק טוען כי תפישות מיסטיות אשר שימשו מסד תאורטי ופרקטי מרכזי לתנועה החסידית אינן סותרות תפישות מאגיות. טענה זו מנוגדת להנחה הדיכוטומית שהניחה למשל חוקרת החסידות רבקה ש"ץ, שראתה את המיסטיקה החסידית כמיסטיקה פסיבית ושוות-נפש. מרק מראה כיצד המיסטיקה היהודית, והמיסטיקה החסידית במיוחד, לא התנגדה לאקטיביות רוחנית ואישית, כזו הנצרכת למשל לפעולות מאגיות. בכך מצטרף מרק למהלך שעליו טורח כבר שנים מורו משה אידל, וגם הוא מנסה להאיר היבטים מאגיים בתפיסתו המיסטית של ר' נחמן.

דוגמה טובה לכך אפשר למצוא בדברי מרק על אודות תפיסה מאגית של התורה כמטה בעל כוחות, או

הערה[ע.ב.1]: מי זוכה?

בדבריו על שקיעי תפיסות מאגיות רפואיות הקושרות בין תורת הלחיות (תורה רפואית שהתפתחה בימי-הביניים והתבססה על תורתו הרפואית של גאלינוס), תורה אשר זכתה לבירור ולהעמקה בתפיסתו הפסיכופיסית המיוחדת של ר' נחמן. על-פי ר' נחמן חוויות גופניות קשורות בהגברה או בביטול של כוחות נפשיים באדם ומחוצה לו. מרק, כאמור, מתנגד לניסיון להציב חיץ בין התחום המאגי לתחום המיסטי, ועל כן הוא מציע לבחון את הגותו של ר' נחמן במודלים רב-מערכתיים ולהחיל עליה בעת ובעונה אחת כל מיני דגמים - הדגם המאגי והדגם הרפואי, הדגם המאגי והדגם המיסטי וכדו'. לדעתי, תפיסות אלה נשזרות לכלל שיטה אחת הודות לכישוריו יוצאי הדופן של ר' נחמן בדרשנות וירטואוזית ומקורית. מרק טוען שר' נחמן הצליח להכיל בתורתו את השיטות השונות הסותרות לעתים זו את זו משום שהוא יצר ביניהן היררכיה מחושבת היטב. היררכיה מדויקת זו מצליחה להעמיד את השיטות השונות זו לצד זו ועוקרת בכך את טענת הבלעדיות של כל שיטה על פני חברתה.

הנטייה ברוב המחקרים שנעשו עד כה לשלול את קיומו של היסוד המאגי בסביבה החסידית, לא נבעה רק מהדגשת פניה המיסטיים אלא גם מאי-נחת רווח של סביבה משכילית וביקורתית כלפי תופעות חסרות ביסוס הגיוני ומתקבל על הדעת. אכן, מחקר היהדות סבל שנים רבות מנטייה לסטריליזציה ולהרחקה של תפיסות אלה, אך בניגוד לתמונת מיסטיקה הנקייה ממאגיה בגישתם של חוקרים כמו מרטין בובר, רבקה ש"ץ ואחרים, מבקש מרק להעמיד תמונת מיסטיקה אחרת, שבה תפיסות מאגיות עממיות אלה משתלבות דווקא היטב בעולם היהודי. הוא מראה בספרו שהעולם החסידי עסק רבות בשמות, בקמעות מאגיים, בלחשים, בדיבוקים ובהשבעות. כל אלה היו בעבור מנהיגי הרוחניים של התנועה החסידית ולעת חסידיהם, לחם חוק. גויים ויהודים כאחד בעיירות פולין ואוקראינה האמינו בשדים, שאותם ראו מהלכים בלילות על גגות העיר, האמינו ברוחות, בגלגולים ובכוחם המאגי של חפצים ואנשים.

מן הבחינה הזו מהווה מחקרו של מרק המשך למגמה המסתמנת במחקר מוריו, ובפרט מחקריו של משה אידל, שם ניכר שחרור מן הניסיון להציג את הדתיות היהודית כדתיות אינטלקטואלית ותאורטית. ניכר שחרור מן הצורך לדבוק בדרישת הפוליטקלי קורקט שאפיינה, ומאפיינת אף היום, חוגים מסוימים אקדמיים ושאינם אקדמיים במחקר מדעי היהדות, ופתיחת מחקר היהדות למכלול

תופעות הרוח, ובייחוד לצורות רוחניות רבות עוצמה הקשורות למאויי נפש ולעולם מפעפע של כוחות, תמונות ודימויים. אלו משמשים כוח מניע רב עוצמה בעולם היהודי של המאות ה-18 וה-19 וכפי הנראה גם בעולם היהודי של היום. פתיחות זו לתופעות אלה והעיסוק האקדמי בהן, היא לדעתי, אחת מתרומותיו החשובות של הספר למחקר וללימוד של מקורות היהדות.

בין השכלה לאמונה

בפרק "דמיון נבואה ואמונה" מבאר מרק סוגיות מרכזיות בתורת האמונה הברסלבית. מרק מעמת את תפיסת האמונה השכלית של הרמב"ם עם תפיסת האמונה המיוחדת של ר' נחמן מברסלב. כאן מתגלה תפיסתו המיוחדת של המחבר, הרואה באמונה עניין הקשור למקום שבו נגמר השכל, תפיסה המבססת את כוח האמונה דווקא על כוחו הכביר של הדמיון.

ר' ידעיה הבדרשי (הפניני) טען כבר במאה ה-13 כי "תכלית הידיעה שלא נדע", אך ר' נחמן הוא שמבסס על קביעה זו תפיסה דתית שלמה, כזו המציעה לחסידיו גם פרקטיקות מיסטיות מומלצות היאך לממשה בחייהם. המלצות אלה אמנם מופיעות בספר המידות שעליו שקד ר' נחמן בצעירותו, אבל בדרושי הרבים בספרו הגדול ליקוטי מוהר"ן הן כבר בשלות הרבה יותר.

ר' נחמן מציע טכניקות האמורות לשכלל את כוחו של הדמיון. כך למשל חידושי תורה מלמדים על כושר, בעיקר אסוציאטיבי, של חיבור כתובים זה לזה, "דימוי מילתא למילתא". על-ידי עיסוק בחידושי תורה מתחדד ומשתכלל כוחו של הדמיון ועמו מתחזקת האמונה המבוססת בסופו של דבר על ודאות הדמיון.

בניגוד לתהליך קוגניטיבי דיסקורסיבי המבוסס על לימוד והשכלה נוסח הרמב"ם, ר' נחמן משוכנע כי את האמונה יש לחפש במחוז אחר. ככוח אנושי רב עוצמה, האמונה מבוססת על ודאות מופלאה הקשורה בסופו של דבר לכוחות אשר אינם יכולים להיות מנומקים בכלי ההיגיון ובתפיסות שכליות רציונליות. בסופו של דבר המאמין "רואה" בעיני רוחו את האלוהים ואת אמיתות הדת. ראייה זו דומה לוודאות שאותה תבעה בכוח האסכולה האמפיריציסטית אל מול האסכולה הרציונליסטית. ראיית הכחול היא רושם שאינו מוטל בספק, טען דיוויד יום. בווריאציה מעט שונה טוען כך ר' נחמן על המראה הנבואי הדתי. לדמיון ולרשמים יש כוח אדיר בייצור הפוזיציה הנפשית של המאמין.

המיסטיקה של ר' נחמן

בפרק המרתק "על אופיין של ההתנסויות המיסטיות" מציג מרק מחקר מקיף הן במאפייני התפיסה המיסטית של ר' נחמן. כאן מציע הכותב הבחנות מעניינות בין סוגים שונים של מיסטיקה, הבחנות שעוזרות מאוד להבנת הגותו של ר' נחמן. הבחנות אלה מחדדות את דרכו הייחודית של ר' נחמן אל מול צורות מיסטיקה אחרות, חסידיות, יהודיות, ולא יהודיות. מרק מציג את ר' נחמן כמיסטיקן מן השורה הראשונה, שהיה בקיא בתפיסות המיסטיות והקבליות שרווחו לפניו. רושם זה, כך מראה מרק, עולה מבין דרושיו של ר' נחמן המנהלים דיאלוג גלוי וסמוי עם תפיסות מיסטיות שונות. ההיכרות עם תפיסות מיסטיות מתגלה תוך כדי בחינת כתביו העוסקים בסוגיות רבות שהעסיקו ומעסיקות מיסטיקנים שונים. כך למשל אפשר למצוא בדרושים של ר' נחמן היכרות עם תפיסות שונות המבחינות בין מיסטיקה של ידיעה למיסטיקה של אהבה, מיסטיקה לעולם הזה ומיסטיקה לעתיד לבוא, מיסטיקה טראומטית (כאשר המיסטיקן חוזר מרום החוויה המיסטית אל אפרוריות החיים) או מיסטיקה המשתלבת בחיי היום-יום, וכן שאלת הקשר בין הדרך המיסטית (via mystica) לבין תוכן הידיעה המיסטית, ועוד. ר' נחמן, כך מוכיח מרק, איננו רק תאורטיקן מיסטי ודרשן אלא גם פרקטיקן מיסטי; הוא מתמצא היטב בטכניקות מיסטיות ותורתו עוסקת רבות בהנחיות ובהדרכות מעשיות האמורות להוביל את חסידיו אל החוויה המיסטית. הנחיות לפרקטיקות המיסטיות קשורות לניגון, לריקוד, להתבודדות, להשלכת ראש (פרקטיקה מיסטית הקשורה בתנועות ראש) ועוד.

ננסה בקצרה להציג כמה מן המסקנות של מרק בפרק זה: מרק סובר כי הגותו של ר' נחמן מתאפיינת יותר כמיסטיקה של אהבה מאשר כמיסטיקה של איחוד שכלי. בכך ממשיך ר' נחמן את המסורת הרווחת יותר של המיסטיקה החסידית. יחד עם זאת, למרות הנטייה הברורה למיסטיקה של אהבה ולא של התאחדות "שכל משכיל ומושכל", ר' נחמן אינו מפתח מיסטיקה ארוטית כפי שאנו מוצאים למשל אצל הסבא-רבא שלו - הבעש"ט - בדבריו הידועים על תנועות התפילה כתנועות המעשה המיני. טענת האיפוק של ר' נחמן נחלשת מעט בהמשך הספר, שהרי מרק קובע כי לר' נחמן תפיסה ארוטית נועזת, אם כי מעודנת, של סתרי תורה. על-פי תפיסה זו משמשת התפילה בדבקות דרך להשגת סתרי האלוהות המשווים הן לסתרי הגוף והן לבחינותיה הנסתרות של התורה. באותו מקום מתפלמס מרק

גם עם טענת המיסטיקה הזכרית, טענה שפיתח בהרחבה בספריו השונים חוקר החסידות האמריקני א' וולפסון. על-פי תאוריה זו המהות הנקבית אינה אלא עטרה זניחה ומשנית לזכר והיא חסרת מהות משל עצמה. מרק מראה כיצד בניגוד לאפיונה של המיסטיקה היהודית כמיסטיקה זכרית, במיסטיקה של ר' נחמן האל נתפס דווקא כנקבה, והמיסטיקן הוא זה שמבקש להבין בה ולהתכלל בתוכה.

לעומת המיסטיקה המבוססת על חוויית לימוד, המיסטיקה שפיתח ר' שניאור זלמן מלאדי, בן-דורו של ר' נחמן, מציע ר' נחמן מיסטיקה הפוכה המיוסדת על התפילה דווקא. ההנחה כי "קודשא בריך הוא ואורייתא כולו חד" שמשמשת בסיס לצמיחתן של תפיסות מיסטיות של לימוד נוסח ר' שניאור זלמן מלאדי, הופכת אצל ר' נחמן דווקא לטענה בדבר חוסר היכולת להשיג את "סתרי תורה". אי לכך, התפילה נתפסת כדרך המועדפת, ולמעשה הדרך היחידה בעולמנו הזה, להשגה המיסטית. מרק מעיר בצדק כי זוהי דוגמה מעניינת כיצד נוסחות מיסטיות דומות המושרשות היטב בעולמה של המיסטיקה היהודית אינן מביאות בהכרח לאותן מסקנות. הטענה כי "קודשא בריך הוא ואורייתא כולו חד" עשויה להוליד רעיונות שונים ואף לעצב סוגים שונים של אקלים דתי ופרקטיקות, הכול בהתאם לסגנונו האישי של כל הוגה והוגה.

אליבא דמרק, בניגוד למיסטיקה המניחה שההתנתקות מן ההיכללות באלוהות יוצרת טראומה, מצגי ר' נחמן מיסטיקה בלתי טראומטית. אמנם גם לדעתו ישנם ייסורים בחזרה למציאות הנורמלית לאחר השגת השיא המיסטי, אך ייסורים אלה משמשים דלק לצמיחה רוחנית וליצירתיות המתורגמת לחידושים בתורה. טענה זו של מרק מנוגדת לניסיונם של רבים לראות את דמותו של ר' נחמן כדמות קפקאית בעלת ייסורים בעולם נטול משמעות. כפי שמראה מרק בניתוח מרתק בחלק המסיים את ספרו, ההכרה החודרת בדבר העולם הזה כעולם של הבל, אמנם מחלחלת עמוק בתודעתו הדתית של ר' נחמן, אך הכרה זו אינה משתלטת על התודעה ואינה משתקת אותה. בניתוח הסיפור "מעשה ממלך עניו" מראה מרק כיצד רואה ר' נחמן את הריטואל הדתי גם כמעשה של הצגה ומשחק, בדומה לניטשה הרואה את מעשי האדם בעולם כמשחק של ילד קטן בארגז החול. ואולם, אצל ר' נחמן משמשת האופציה המיסטית תשובה להבליותו של העולם. העולם מקבל משמעות מכוח המעשה המיסטי ומתוך המאמץ לדבקות ולחידוש. עקרונות אלה ניכרים בכל דרשה מדרשותיו של ר' נחמן.

חלק זה של הספר, יכול לשמש דוגמה לחוויה המרתקת הצפויה לקורא. ניכרת לעין יכולתו הרבה של מרק לחדד הבחנות חשובות בנוסחות ידועות אשר נראה כאילו מוצו זה מכבר. אפיון תורתו של ר'

נחמן כתורה מיסטית, זוכה לביורור מעמיק ומרתק תוך הוכחות מדוקדקות מדבריו של ר' נחמן ומן הספרות החסידית, הקבלית והפילוסופית, ותוך העמקה בנפקויות הקשורות בכל אחת ואחת מן הדרכים המיסטיות המגוונות.

סיכום

הקריאה בספרו של מרק, היא חוויה של לימוד מעמיק עם חוקר דייקן, בעל ידע רחב הן במקורות הראשוניים והן בספרות המחקר. בקיאותו וידענותו של המחבר באה לידי ביטוי בכל עמוד מעמודי הספר וכן בעושר הרב המצוי בכל אחת מהערותיו. מרק מצליח בכתיבה קולחת וברורה של רב-אמן, לתאר ביופי רב ובעמקות סוגיות סבוכות בעולמו של ר' נחמן ובעולמה של המיסטיקה היהודית.

ספרו של מרק נוגע בשורשה של תופעת הברסלביות. אכן, אין הוא עושה זאת בדיון מפורט ב"נחמניות" העכשווית השינקנאית והדתית. מחקרו אינו מחקר סוציולוגי עכשווי אלא מחקר פנימי הצומח מתוך עולמה של חסידות המאה ה-18, עולם השטייטל, עולם הסובל מפוסט-טראומה שבתאית, עולמה של יהדות פולין ואוקראינה. מבחינה זו מרק אינו מנסה לשוות לספרו חזות פוסט-מודרנית, כפי שניסו אחרים, אלא מנסה להעמיד תמונה מדויקת ואמיתית ככל האפשר של סביבת הגידול שממנה צמחה דמות מופתית כר' נחמן. יחד עם זאת, כל המעיין בספר מבין כי מרק נוגע במחקרו בסוגיית היסוד של ההגות הברסלבית – ההכרה בגבולות השכל. אך תפיסת העולם שאותה מציג ר' נחמן איננה מותירה את המאמין באלם אל מול ניסיונותיה של המחשבה להשיג את האלוהות, אלא מבקשת היא להצמיח מתוך תפיסה זו אורח חיים מיסטי מרתק.